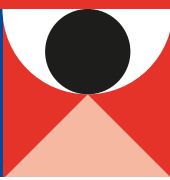

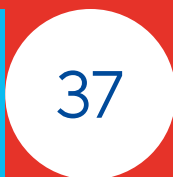
Digital lezen, andere lezen?

De technologische lees(r)evolutie
in empirisch perspectief

Niels Bakker

Stichting
Lezen
Reeks

37

ISBN 978-94-6301-484-7

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Erik olde Hanhof & Judith Schoffelen, Amsterdam

Grafisch ontwerp: Textcetera, Den Haag

©Stichting Lezen 2024

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

DIGITAAL LEZEN, ANDERS LEZEN?

De technologische lees(r)evolutie in empirisch perspectief

Niels Bakker

(Stichting Lezen & Vrije Universiteit Amsterdam)

STICHTING LEZEN REEKS

DEEL 37

Eburon

Utrecht, 2024

SAMENVATTING (NEDERLANDS)

DE INVLOED VAN DIGITALE MEDIA OP HET LEZEN VAN BOEKEN

De introductie van digitale media stelt leesbevorderaars voor een uitdaging: hoe zich tot deze media te verhouden in het stimuleren van het lezen van boeken? Er liggen zowel bedreigingen als kansen voor hun missie, en deze spelen met betrekking tot het perspectief van zowel de kwantiteit als de kwaliteit van het lezen van boeken. Wat betreft de kwantiteit brengen digitale media aan de ene kant concurrentie voor het boek, en bestaat de bedreiging eruit dat ze de ontleding die reeds decennialang gaande is kunnen versterken. Aan de andere kant verruimen digitale media de keuzes en mogelijkheden om boeken te lezen, waardoor de kans bestaat dat de leestijd juist groeit. Vanuit het perspectief van kwaliteit bestaat de bedreiging uit de mogelijke teloorgang van het diepgaande, geïntegreerde lezen: digitale media verleiden lezers om, onder meer via hyperlinks in de tekst en andere applicaties op het apparaat, oppervlakkig en gefragmenteerd te lezen. Tegelijkertijd bieden digitale verrijkingen in e-boeken, zoals animaties en luisterversies, kansen om met name jonge lezers te stimuleren, en is de e-reader een digitaal apparaat dat zich mogelijk in het bijzonder leent voor het diep lezen.

Het praktijkvraagstuk voor de leesbevordering is terug te voeren op de invloed die nieuwe mediatechnologie, en hiermee ook de digitale media, uitoefent op mens en maatschappij. Volgens de theorie van het technologisch determinisme heeft nieuwe technologie een allesbepalende werking waarbinnen de ruimte voor de mens beperkt is. Het technologisch humanisme daarentegen geeft de mens ruimte en zeggenschap om de nieuwe technologie naar eigen wensen en inzichten vorm te geven. Waar in de ene visie de technologie in sterke mate de mens stuurt, is het in de andere visie de mens die de technologie stuurt. Tussen deze beide uiterste visies zijn er nuanceringen, middenwegen en verbindingen mogelijk. Deze worden gebracht door onder andere het softe determinisme, dat ervan uitgaat dat nieuwe technologie invloed uitoefent in wisselwerking met bestaande gebruiken en vormen van cognitie, attitude en gedrag, en de uses and gratifications-theorie, die stelt dat de invloed van nieuwe technologie plaatsvindt in wisselwerking met behoeften, wensen en voorkeuren van mensen. Hoewel empirisch onderzoek geen sluitende antwoorden kan geven op oorzaak-gevolgrelaties tussen nieuwe technologie aan de ene en mens en maatschappij aan de andere kant, kan het wel komen met indicatieve antwoorden, die vervolgens in het licht van het debat over de invloed van nieuwe technologie kunnen worden geïnterpreteerd. Dit proefschrift wil een

dergelijke bijdrage leveren door de vraag te beantwoorden hoe het lezen van boeken verandert onder invloed van de digitale media.

Mogelijke veranderingen in het lezen van boeken komen waarschijnlijk tot stand door toedoen van de specifieke kenmerken van de digitale media ten opzichte van gedrukte media. De definitie van mediumspecificiteit in dit proefschrift is relatief en gradueel. Dit betekent dat de mediumspecifieke kenmerken *mogelijk* zijn en niet *essentieel* voor het betreffende medium, en daarnaast dat verschillen tussen media, zoals papier en digitaal, niet *fundamenteel* maar *gradueel* van aard zijn. De kenmerken die voor digitale media regelmatig worden genoemd zijn integratie van verschillende media-inhouden (zoals tekst en (bewegend) beeld), interactiviteit (waarbij de gebruiker een sterke keuzevrijheid heeft in hoe het medium te gebruiken), hypertekstualiteit (waarbij media-inhouden zich in een multilineair netwerk van verbindingen tot elkaar verhouden), immersie (waarbij de gebruiker een natuurlijke, organische ervaring krijgt waarin de grens met de fysieke wereld vervaagt), en narrativiteit (die in sterke mate multilineair van aard is). De opvatting bestaat dat bij geschreven verhalen, en mogelijk ook bij geschreven teksten in ruime zin, de interactiviteit en de immersie zich moeizaam tot elkaar verhouden. Elke keer dat de gebruiker een keuze maakt, en er sprake is van interactiviteit, komt het verhaal tot stilstand, en raakt de immersie doorbroken. Daarnaast speelt bij geschreven verhalen, en mogelijk ook bij geschreven teksten in ruime zin, de vraag of multilineaire vormen van narrativiteit überhaupt prettig kunnen werken voor de lezer-gebruiker.

TABEL 57 | KENMERKEN LEESMEDIA VOOR BOEKEN

	papier	e-reader	tablet	smartphone	laptop/pc
tekstopervlak (omvang en diagonaal)	papier (medium, 8 à 12 inches)	e-inkt (medium, 6 à 10 inches)	lcd (medium, 7 à 11 inches)	lcd (meestal klein, 4 à 6 inches)	lcd (groot, 12 à 18 inches)
gebruiks- mogelijkheden in de tekst	knisperen, bladeren	tikken, swipen, scrollen, klikken			
	gebruiken van paginanummers, grootte en dikte boek	gebruiken van paginanummers, positie scrollbar, percentages, 'klokje' met leestijd			
	gebruiken van inhoudsopgave, index	gebruiken van inhoudsopgave, index (met hyperlinks naar betreffende onderdelen), zoekfunctie			
	tekst is stabiel ten opzichte van pagina afbeeldingen, plaatjes	aanpassen grootte en type van letters, veranderen opmaak			
gebruiks- mogelijkheden buiten de tekst: offline	geen, of eraast gebruiken van ander boek en/of medium	gebruiken van andere teksten, boeken	gebruiken van andere teksten, boeken, apps		gebruiken van andere teksten, boeken, software
gebruiks- mogelijkheden buiten de tekst: online	geen, of eraast gebruiken van ander (online) boek en/of medium	geen, of downloaden en online gebruiken van andere teksten, boeken, apps	downloaden en online gebruiken van andere teksten, boeken, apps		downloaden en online gebruiken van andere teksten, boeken, software

Aangepast van Leesmonitor – Het Magazine (2016).

Het gedrukte boek gaat op twee manieren een relatie aan met de digitale media. In de eerste vorm wordt de digitale versie van het boek gepresenteerd als een imitatie van de gedrukte versie. Hoewel de tekstdrager in dit proces verandert, behoudt de tekst zelf grotendeels de vorm die deze op papier kent. Tegelijkertijd belooft de digitale versie van het boek een verbetering te zijn ten opzichte van de gedrukte versie, door toevoegingen te brengen zoals de mogelijkheid om de lettergrootte en het lettertype te veranderen. De tweede vorm heeft betrekking op nieuwe vormen voor het lezen en schrijven van boeken en andere teksten. Deze zogenaamde verrijkte e-boeken veranderen het karakter van de geschreven tekst, bijvoorbeeld door woorden en zinnen in beweging te brengen of door geanimeerde prenten toe te voegen. Het digitale boek, zowel in de geremedieerde als in de verrijkte variant, biedt lezers mogelijk een andere leeservaring dan het gedrukte boek. Dit komt dan doordat de specifieke kenmerken van de verschillende leesmedia, en dit is in lijn

met het idee van mediumspecificiteit, *mogelijk* en *gradueel* van elkaar verschillen. Deze specifieke kenmerken zijn in tabel 57 beschreven en uitgewerkt.

In de vijf empirische deelstudies in de hoofdstukken 2 tot en met 6 van dit proefschrift wordt gepoogd om de volgende twee hoofdvragen te beantwoorden:

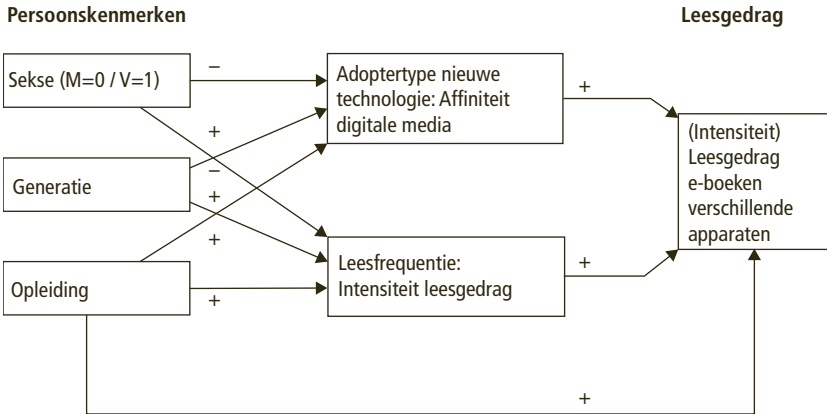
– Zijn er verschillen tussen de leesmotivatie, het leesgedrag, het leesproces, het taskswitchgedrag en de leeservaring tijdens het lezen van gedrukte en digitale boeken? Zo ja, om welke verschillen gaat het?

– Welke persoonskenmerken beïnvloeden de leesmotivatie, het leesgedrag, het leesproces, het taskswitchgedrag en de leeservaring tijdens het lezen van gedrukte en digitale boeken? Is het effect van deze kenmerken afhankelijk van het medium?

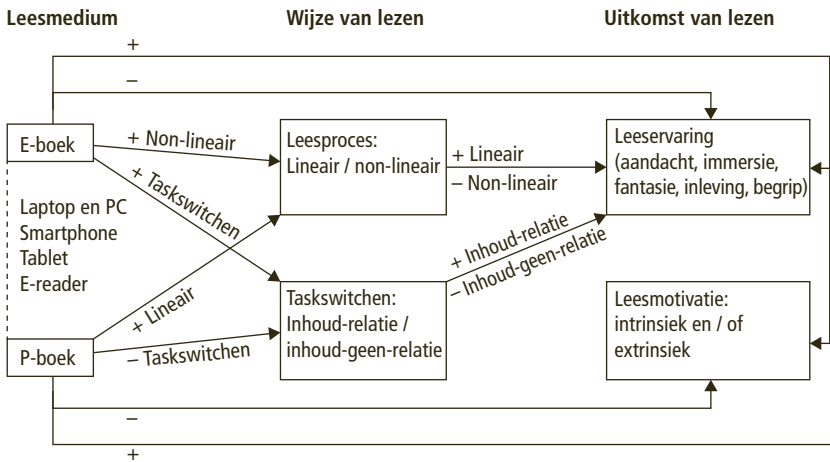
In de vijf empirische deelstudies komen de ingrediënten van de onderzoeksvragen op uiteenlopende wijze aan de orde, en wordt gepoogd om onderbouwing te vinden voor de volgende algemene hypothese:

Het lezen van gedrukte en digitale boeken verschilt van elkaar wat betreft de leesmotivatie, het leesgedrag, het leesproces, het taskswitchgedrag en de leeservaring, en de aard van deze verschillen hangt samen met verschillende persoonskenmerken zoals generatie, affiniteit met digitale media en het opleidingsniveau.

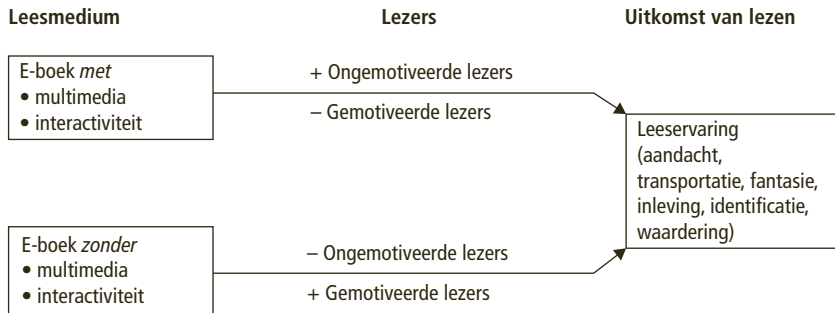
De voorspelde samenhang tussen de variabelen in de onderzoeksvragen wordt weergegeven in de causale modellen in de figuren 19, 20 en 21. De pijlen staan voor de invloed die de onafhankelijke variabelen uitoefenen op de afhankelijke variabelen, terwijl de plussen een positieve invloed uitdrukken en de minnen een negatieve invloed.

FIGUUR 19 | CAUSAAL MODEL PERSOONSKENMERKEN EN LEESGEDRAG E-BOEKEN

FIGUUR 20 | CAUSAAL MODEL LEESMEDIUM, LEESPROCES EN TASKSWITCHGEDRAG, EN LEESERVARING EN LEESMOTIVATIE VOOR GEREMEDIEERD E-BOEK

FIGUUR 21 | CAUSAAL MODEL LEESMEDIUM, SOORT LEZER EN LEESERVARING VOOR VERRIJKT E-BOEK

De vijf empirische deelstudies zijn uitgevoerd met behulp van empirische onderzoeksmethoden in een combinatie van enquêtestudies en (quasi-) experimenten. De hoofdstukken 2, 3 en 4 doen verslag van enquêteonderzoeken naar het leesgedrag van e-boeken met een voor Nederland landelijke representativiteit binnen de metingen van de Stichting Marktonderzoek Boekenvak, waarin Stichting Lezen een van de partners is. De hoofdstukken 5 en 6 doen verslag van respectievelijk een quasi-experiment naar het vrij lezen op een middelbare school op de tablet en/of papier en een experiment en replicatie naar het lezen van een youngadultroman die is verrijkt met interactiviteit en multimedia. De enquêtes hebben betrekking op Nederlanders van 14 jaar en ouder, terwijl de (quasi-) experimenten zijn uitgevoerd onder respectievelijk brugklasleerlingen en studenten in het hoger onderwijs. De enquêtes leggen verbanden bloot die correlatief van aard zijn, terwijl de (quasi-)experimenten tot op zekere hoogte ook uitspraken mogelijk maken over causaliteit. De enquêtes zijn afgenomen in respectievelijk 2012 (hoofdstuk 2) en 2016 (hoofdstukken 3 en 4) en de laatstgenoemde studie bouwt als zodanig op de eerstgenoemde voort. De resultaten voor de vijf empirische deelstudies worden gebundeld samengevat: voor respectievelijk de hoofdstukken 2, 3 en 4 en voor de hoofdstukken 5 en 6.

PERSOONSKENMERKEN EN LEESGEDRAG E-BOEKEN (ONDERZOEKSVRAAG 1 EN CAUSAAL MODEL 1)

De enquêteonderzoeken uit 2012 in hoofdstuk 2 en uit 2016 in hoofdstuk 3 vinden beide voorzichtig bewijs voor de voorspelling in het causale model in figuur 19. Het blijkt dat het leesgedrag van e-boeken zich laat verklaren door zowel de affiniteit met digitale media als het leesgedrag van boeken, op papier en digitaal, waarbij de richting van deze beide effecten positief is. In de studie uit 2016 blijkt, bij de intensiteit van het leesgedrag van e-boeken, dat zowel een sterke als zwakke

affiniteit met digitale media een positief effect uitoefent. Het lezen van gedrukte en digitale boeken naast elkaar blijkt vooral voor te komen bij een sterke intensiteit in het leesgedrag van boeken. Deze verhouding in het lezen van e-boeken ten opzichte van gedrukte boeken neigt sterker richting het e-boek naarmate de affiniteit met digitale media sterker wordt.

De affiniteit met digitale media en het leesgedrag van boeken laten zich op hun beurt verklaren door sekse, generatie en opleidingsniveau, waarbij de richting van deze effecten per variabele uiteenloopt. Bij oudere generaties wordt de affiniteit met digitale media minder sterk en het leesgedrag van boeken intenser. Terwijl mannen een sterkere affiniteit voelen met digitale media, zijn vrouwen geneigd om boeken te lezen met een hogere intensiteit. Het opleidingsniveau heeft een positief effect op zowel de affiniteit met digitale media als de intensiteit van het leesgedrag van boeken. In hoofdstuk 2 wordt ondersteuning gevonden voor de affiniteit met digitale media en het leesgedrag van boeken als mediërende variabelen tussen sekse, generatie en opleidingsniveau en het leesgedrag van e-boeken. In hoofdstuk 3 zijn er, anders dan voorspeld, directe effecten van sekse en generatie op het leesgedrag van e-boeken, terwijl dit in hoofdstuk 2 alleen in de mediatie-analyse het geval is. Bij jongere generaties is de kans groter om weleens e-boeken te lezen, terwijl de kans bij oudere generaties groter is om dit met een sterkere intensiteit te doen. Vrouwen blijken oververtegenwoordigd onder de lezers van e-boeken en lezen ook e-boeken met een sterkere intensiteit. Een verschil tussen de beide hoofdstukken betreft de invloed van het opleidingsniveau, die in de studie uit 2012 positief is, terwijl dit in de studie uit 2016 uitsluitend het geval is voor mensen van 34 jaar en ouder.

Binnen het leesgedrag van e-boeken bestaan er verschillen tussen de digitale leesapparaten betreffende het effect van de persoonskenmerken. Het gebruik van de e-reader laat zich in het bijzonder verklaren door een intens leesgedrag van boeken, generatie (waarbij de cesuur in de studie uit 2016 ligt rond de 50 jaar en ouder) en sekse (met vrouwen als fervente gebruikers). In de studie uit 2016 blijkt het leesgedrag van boeken uitsluitend een positieve voorspeller als er naast de e-reader andere apparaten gebruikt worden voor het lezen van e-boeken. Bovendien oefent de affiniteit met digitale media in deze studie, anders dan voorspeld, een positieve invloed uit op het gebruik van de e-reader.

Het gebruik van de tablet en smartphone laat zich in het bijzonder verklaren door een sterke affiniteit met digitale media. Dit blijkt bovendien vooral het geval als

de apparaten in combinatie met andere apparaten worden gebruikt. Tevens heeft generatie een negatieve invloed, waarbij de cesuur bij de smartphone in de studie uit 2016 ligt rond de 50 jaar en jonger. In de studie uit 2012 zijn mannen de meest fervente gebruikers van de tablet, terwijl in de studie uit 2016 het opleidingsniveau een positief effect heeft op het gebruik van de smartphone voor het lezen van e-boeken. Bij de laptop, al dan niet in combinatie met de pc, zijn de uitkomsten in beide studies gemengd. Het gebruik van dit apparaat voor het lezen van e-boeken lijkt in het bijzonder te verklaren door generatie en sekse, met jongere mensen en mannen die oververtegenwoordigd zijn.

LEESPROCES, TASKSWITCHGEDRAG, LEESERVARING EN LEESMOTIVATIE GEREMEDIEERDE E-BOEKEN (ONDERZOEKSVRAAG 2 EN CAUSAAL MODEL 2)

De enquêteonderzoeken uit 2012 in hoofdstuk 2 en uit 2016 in hoofdstuk 4 vinden beide overtuigend bewijs voor de voorspelling in het causale model in figuur 20. Het blijkt dat het leesmedium met de specifieke kenmerken het leesproces en het taskswitchgedrag voorspelt. Het e-boek leidt gradueel gezien tot een minder lineair en meer non-lineair leesproces dan het gedrukte boek, en ook tot vaker taskswitchen naar zowel inhoud met als zonder relatie met de tekst. Het taskswitchen is uitsluitend in de studie uit 2016 als afzonderlijke onafhankelijke variabele onderzocht. De leeservaring laat zich vervolgens deels voorspellen door het taskswitchgedrag. Het taskswitchen naar inhoud zonder relatie met de tekst leidt tot een relatief onprettige en suboptimale leeservaring, terwijl taskswitchen naar inhoud met een relatie met de tekst leidt tot een relatief prettige en optimale leeservaring.

Binnen het e-boek bestaan er verschillen tussen de digitale leesapparaten betreffende het effect op het leesproces, het taskswitchgedrag en de leeservaring. Het blijkt dat de e-reader het dichtst het gedrukte boek benadert, in de zin dat het leesproces in nagenoeg dezelfde mate lineair en non-lineair is en er relatief weinig op wordt getaskswitcht. De leeservaring van dit apparaat valt, als gevolg hiervan, nagenoeg even prettig en optimaal uit als deze van het gedrukte boek. De e-reader wordt in dit opzicht in waardering gevolgd door achtereenvolgens de tablet, de smartphone (in hoofdstuk 4) en de laptop (in hoofdstuk 2) of laptop/pc (in hoofdstuk 4). Deze apparaten zorgen over het algemeen voor een relatief onprettige en suboptimale leeservaring in vergelijking tot papier, vanwege het non-lineaire leesproces en het taskswitchgedrag naar inhoud zonder relatie met de tekst.

Het quasi-experiment in hoofdstuk 5 vindt geen ondersteuning voor de voorspelling in het causale model in figuur 20. Het gebruik van de tablet bij het vrij lezen op de middelbare school beïnvloedt de leesmotivatie, zowel intrinsiek als extrinsiek, even sterk als het gebruik van het gedrukte boek. Ook de leeservaring verschilt blijkens dit onderzoek niet tussen het vrij lezen van de tablet en van papier. Deze uitkomst is anders dan in hoofdstuk 2 en 4, waar de tablet in vergelijking tot het gedrukte boek een minder prettige en suboptimale leeservaring geeft. Mogelijk komt dit doordat de leerlingen in het quasi-experiment begeleiding hebben ontvangen bij het taskswitchen, waardoor zij hoofdzakelijk lineair hebben gelezen en daarnaast hoofdzakelijk hebben getaskswicht naar gerelateerde inhoud.

LEESERVARING VERRIJKTE E-BOEKEN (ONDERZOEKSVRAAG 2 EN CAUSAAL MODEL 3)

Het experiment en de replicatie in hoofdstuk 6 vinden beperkt bewijs voor de voorspelling in het causale model in figuur 21. Het experiment wijst uit dat de digitale verrijkingen de aandacht en de mentale verbeelding bij weinig gemotiveerde lezers versterken, terwijl ze deze bij gemotiveerde lezers verzwakken. Uit de replicatiestudie komt naar voren dat het e-boek met interactiviteit en multimedia een positief effect uitoefent op de inleving in het verhaal, maar is er, anders dan voorspeld, geen verschil tussen de gemotiveerde en ongemotiveerde lezers.

REFLECTIE OP HYPOTHESE EN IMPLICATIES VOOR LEESBEVORDERING

De uitkomsten van de vijf empirische deelstudies in de hoofdstukken 2 tot en met 6 bieden ondersteuning voor de hypothese dat nieuwe, digitale technologie voor het lezen van boeken de manier beïnvloedt waarop mensen voelen, waarnemen, denken en zich gedragen. Voor elk van de drie deelaspecten van de hypothese is het mogelijk om uitspraken te doen:

- de gevonden verschillen tussen de digitale leesapparaten en het gedrukte boek illustreren dat de specifieke kenmerken van leesmedia invloed uitoefenen;
- de rol die het leesgedrag van boeken speelt in het leesgedrag van e-boeken impliceert dat de bestaande vormen van cognitie, attitude en gedrag op het gebied van het lezen van boeken invloed uitoefenen;
- de effecten van de persoonskenmerken op het leesgedrag van e-boeken impliceren dat behoeften, wensen en voorkeuren van mensen invloed uitoefenen.

Het proefschrift biedt hiermee niet zozeer ondersteuning voor de uiterste theorieën van het technologisch determinisme en het technologisch humanisme, als wel voor

de nuancering, middenweg en verbinding die het softe determinisme en de uses and gratifications-theorie brengen.

Voor leesbevorderaars biedt de komst van het e-boek, en van de verschillende digitale leesapparaten, zowel bedreigingen als kansen om het lezen van boeken te stimuleren. Vanuit het perspectief van de kwantiteit kan het e-boek de ontleding inderdaad doen continueren. Het e-boek wordt in sterke mate door bestaande lezersgroepen van boeken zoals vrouwen en oudere mensen omarmd. De mate waarin er nieuwe groepen lezers ontstaan is beperkt, en het leesgedrag van boeken dooft hierdoor met het uitsterven van de generaties verder uit. Tegenover deze bedreiging staat een kans, in de vorm van de invloed die de affiniteit met digitale media uitoefent op het leesgedrag van e-boeken. Het vooroplopen met nieuwe technologie kan hierdoor een ingang bieden om het lezen van boeken te bevorderen. Vanuit het perspectief van de kwaliteit vormen het non-lineaire lezen en het vaker taskswitchen naar ongerelateerde inhoud een bedreiging, terwijl het vaker taskswitchen naar gerelateerde inhoud een kans biedt voor het diepgaande, geïntegreerde lezen. Leesbevorderaars kunnen het taskswitchen naar gerelateerde inhoud tijdens het lezen van boeken actief en bewust stimuleren. Tevens bieden de gevonden verschillen tussen de digitale leesapparaten overwegend een bedreiging voor het diep lezen waar het de tablet, smartphone en laptop/pc betreft, en een kans aangaande het gebruik van de e-reader. Het lijkt verstandig dat leesbevorderaars, binnen het e-boek, rekening houden met de verschillende digitale apparaten – en de specifieke kenmerken waarover deze beschikken.

De opkomst van schermmedia heeft ingrijpende gevolgen voor het lezen. Behalve dat digitale apparaten concurreren om de schaarse vrije tijd, brengen ze ook risico's met zich mee voor de kwaliteit van het lezen. Cultuurcritici en wetenschappers waarschuwen dat de aandachtsspanne krimpt. Waar mensen teksten voorheen diepgaand doorgrondde, gebeurt dit tegenwoordig steeds vaker non-lineair, gefragmenteerd, vluchtig en oppervlakkig.

Deze publicatie bevat een proefschrift dat dergelijke aannames van empirische evidentie heeft willen voorzien. Dit gebeurt door papieren en digitale boeken in verschillende studies met elkaar te vergelijken. Digitale apparaten blijken, in vergelijking tot papier, inderdaad te leiden tot minder lineair lezen, meer taskswitchen tijdens het lezen en een minder prettige en optimale leeservaring. Er zijn ook lichtpunten. De e-reader blijkt binnen het landschap van digitale apparaten een positieve uitzondering. Hiernaast maakt het nogal uit hoe mensen taskswitchen. Als zij het lezen afwisselen met activiteiten die inhoudelijk gerelateerd zijn aan de tekst, bevordert dit het diepgaande lezen.

ISBN: 978-94-6301-484-7

Lezen
STICHTING LEZEN

 Eburon
Academic Publishers

